

УДК 726.03:27-523.6]:930.85](477-89Сло)(045)
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-26-31>

Ольга Бірзова

Харківська державна академія культури,
кандидатка історичних наук (Україна)
(e-mail: olga72480@gmail.com)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4814-8998>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/AAУ-5628-2021>

Архітектурні школи Слобожанщини: умови формування та пам'ятки

Анотація. У статті охарактеризовано історичні та культурні чинники, які вплинули на формування архітектурної школи Слобожанщини, що мала два напрямки: Охтирський та Лиманський. Розглядаються характерні риси цих напрямків та пам'ятки церковного будівництва. **Метою** статті є характеристика умов формування архітектурних шкіл Слобідської України, розкриття особливостей та відмінностей пам'яток церковного зодчества Слобідської України. **Методологія.** Для розкриття поставленої мети в статті використано ряд методів: загальнонаукові та спеціально-історичні (системний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та ін.). **Наукова новизна.** У статті проаналізовано вплив історичних подій на формування культури регіону. Зазначено підґрунтя, на якому сформувалися архітектурні школи, та охарактеризовані особливості архітектурного будівництва Слобідської України. Розглянуто сучасні пам'ятки та втрачені об'єкти архітектурної спадщини Слобожанщини, а також значення Харківського колегіуму в архітектурній освіті регіону. **Висновки.** Так, слобідська архітектурна школа є складовим компонентом архітектурного надбання України. Базуючись на українських традиціях і завдячуючи підтримці козацької старшини, у Слобідській Україні побудовані церкви згідно з канонами Слобідського зодчества. У другій половині XVIII ст. у церковне будівництво додається панівний тоді в Європі класичний стиль. Але він більше характерний для садибних храмів. Особливістю церковної архітектури Слобідської України було висотне розкриття простору, храми мали три або п'ять заломів. Усі споруди виконані в хрестово-банному плануванні. Через те, що основний матеріал будівництва – дерево, більшість споруд не збереглися. Найдавнішими спорудами архітектурної школи Слобожанщини XVII ст. є кам'яні храми Ізюму (1684 р.) та Харкова (1689 р.).

Ключові слова: архітектура, архітектурна школа, Слобожанщина, церква.

Постановка проблеми. Культурне надбання України – тематика, яка не втрачає своєї актуальності. Вона досліджується фахівцями багатьох галузей: істориками, краєзнавцями, архітекторами, туризмознавцями тощо. Чимала кількість дисертацій присвячена церковному, фортифікаційному та садибному будівництву. Слобідський регіон був заселений в середині XVII ст. Особливі умови формування регіону сприяли становленню самобутньої місцевої архітектурної традиції, яка базувалася на трансформації запозичених впливів. Це обумовило виникнення власного стилю в зодчестві, в якому існувало дві архітектурні школи: Лиманська та Охтирська.

Дослідження пам'яток цього будівництва збагачує історичні дані про культуру регіону та надає можливість дослідити пам'ятки, які були втрачені унаслідок буремних подій XX ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Для написання цієї статті використано описово-статистичні джерела, які представляють собою детальний опис храмів Харківської губернії з наведенням архівних документів [Філарет 1857(3); Філарет 1857(4); Філарет 1858(5)]. Опубліковані джерела подаються в роботах Д. І. Багалія, видатного історика Слобідської України [Багалій, 1890; Багалій 1913]. Автор ретельно досліджує питання щодо заселення регіону, цій темі присвячено кілька десятків робіт історика. Цінними є етнографічні матеріали, які зібрані під час експедицій, проведених М. Ф. Сумцовим [Сумцов, 1901]. Звіт етнографічної експедиції характеризує стан церковного зодчества Охтирки на початок XX ст. До написання статті використано й подорожні записи Гійома де Боплана [Боплан, 1990]. Зображальні джерела подано в роботі (Таранушенко, 1976), саме завдяки замальовкам храмів та їхнім кресленням можемо уявити те, як виглядали пам'ятки архітектурних шкіл Слобожанщини.

У сучасній науці тему архітектури України, її історичну складову та часові паралелі досліджує В. В. Вечерський, автор багатьох публікацій з історії архітектури [Вечерський, 2002; Вечерський, 2008]. Питання про ревалоризацію історико-культурної спадщини та дослідження архітекторів Слобідського регіону характеризують сучасні статті [Вітченко, 2020; В. Титар, 2003].

Метою статті є характеристика умов формування архітектурних шкіл Слобідської України, розкриття особливостей та відмінностей пам'яток церковного зодчества Слобідської України.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи архітектурні школи Слобожанщини, слід розглянути історію заселення регіону, оскільки культура будь-якої території формується на підґрунті багатьох факторів: місцевих особливостей, впливу сусідніх народів, географічних умов тощо.

Слобідський регіон тривалий час був спустошеним краєм. Як пише сучасник: «Кременчук – це останнє місто, бо далі тягнеться безлюдний край» [Боплан, 1990 : 33]. У середині XVII ст. Слобідський регіон заселявся вдруге після тривалого спустошення краю кочовиками. Відсутність місцевого населення зумовило синтезований характер слобідської культури, яка формувалася через трансформацію різних культур, які приносили з собою нові мешканці.

Переважає більшість мешканців регіону переселялася із Наддніпрянської України. Про цей факт повідомляють дослідники: «переселення черкас із Польщі в Південний український степ» [Багалій, 1913 : 3], «заснування містечок було покладено переселенцями із задніпровських, польських та українських міст» [Багалій, 1890 : 216]. В історичній літературі згадуються переселенці із Західного регіону, але в архітектурному відношенні він не мав впливу, оскільки архітектурні пам'ятки церковного будівництва Західного регіону і Слобожанщини не мають близьких спільних рис. Підґрунтям формування церковного зодчества стала саме Наддніпрянська архітектурна школа, оскільки її традиції стали підвалинами для формування нового напрямку в будівництві новонаселеного регіону. «Є оповідання про те, що харків'яни, починаючи будувати місто звернулися до Чернігівського архієпископа з проханням прислати їм священників, для будівництва храмів» [Альбовський, 1895 : 31].

Окрім вихідців із українських земель були також переселенці із Московської держави (однодворці), молдаване, серби тощо. Через те що більшість мешканців були представниками української культури – вони будували будівлі за своїми давніми звичаями, про що говориться в джерелах «Черкаси мали свободу в будівництві від Чугуївського воєводи. Вони влаштовували будівлі за власним звичаєм який відрізнявся від московських міських укріплень» [Багалій & Міллер, 1905 : 17].

Ініціаторами будівництва храмів та монастирів часто були представники козацької старшини, про що свідчать чимало дослідників історії регіону «...стара козацька старшина до православної віри й церкви стояла близько» [Сумцов, 2020 : 118]. «Монастирі завдячували своїм виникненням більшою частиною козацькій старшині» [Багалій, 1913 : 18]. «Перший храм в Стратіловці 2-го Ізюмського округу був побудований Ізюмським полковником Федором Краснокутським» [Філарет, 1858 : 83].

Церква – обов'язкова складова поселення, тому з початком облаштування нового селища – будували храм. Матеріалом будівництва було дерево, через що церкви часто згорали або приходили до аварійного стану. У полкових центрах (Суми, Харків) такі старі храми неодноразово перебудовувалися, збільшувалися та будувалися із більш стійкого матеріалу – каменю.

Як зазначає В. Вечерський, «Слобожанська архітектурна школа є наймолодшою з усіх регіональних архітектурних шкіл» [Вечерський, 2008 : 36], Слобідська архітектурна школа сформувалася наприкінці XVII ст. і мала два напрямки: Охтирський і Лиманський. Різницею між пам'ятками двох типів була їхня висота, храми Охтирської школи були меншими та скромнішими за архітектурними формами.

Особливістю слобідської архітектурної школи було внутрішнє розкриття простору будівлі. Цього можна досягти за допомогою заломів (трьох –п'яти), про що й говорить у своїх роботах М. Сумцов «У Слобожанщині церкви будувалися в привабливому українському стилі, здебільшого на три поверхи, іноді на п'ять» [Сумцов, 2002 : 114].

Храми мали хрестово-банний план, що властиво сучасним кам'яним та дерев'яним церквам. Він був запозичений ще з візантійських взірців й до сьогодні є домінуючим у православному будівництві. «Пам'ятки Лиманської групи всі мали хрещате планування» [Таранушенко, 1976 : 77].

Базиліка не притаманна сільському будівництву, така архітектура застосовувалася в кам'яних храмах міст або садіб. У стилі базиліка будувалися храми в XIX ст., але вони складають незначний відсоток від загальної кількості будівель.

Одна з перлин пам'яток Лиманського напрямку – одностовпа Михайлівська церква в селі Верхній Бішкін Зміївського повіту, збудована у 1772 р., знищена у 1930-х рр. Прихожанами храму в 1790 р. були 1562 чоловіка та 1305 жінок [Філарет, 1857 : 255].

У хрещатому плані побудована церква в ім'я Різдва Христового у с. Берека (у 1787 р.) з трьома верхами. У 1790 р. прихожан церкви було 2212 чоловіків та 2340 жінок [Філарет, 1857 : 253]. Церква знищена в 1930-х рр. [Вечервський, 2002 : 235].

Прикладом церков Охтирської грипи була церква Святого Юрія (Георгіївська), збудована у 1795 р., зруйнована у 1929 р. План будівлі був хрещатий, церква – з елементами, запозиченими з класичної архітектури (Таранушенко, 1976, с. 293). «Георгіївський храм має своєрідну привабливість. Всередині храм чудово пофарбований, з вузьким притвором. Все охайно, затишно, в душі простого старого благочестя» [Сумцов, 1902 : 10].

Більшість пам'яток Охтирського напрямку мали одну баню. Охтирка славилася своїми церквами. Філарет зазначав, що в Охтирці було 7 храмів [Філарет, 1857 : 11].

У XVIII ст. сформувалися дві течії в будівництві. Частина майстрів будує, зберігаючи народні традиції, частина – поєднує народні традиції з елементами класичної архітектури.

Особливо це притаманно для садибного будівництва: портики, колони, фронтони, храми-ротонди. Захоплення класичними ідеалами набуло популярності в ці часи. На території Слобожанщини був відомий місцевий архітектор та паркобудівничий О. Паліцин [Бірьова, 2020 : 83].

Оскільки більшість храмів будувалися з дерева, вони не збереглися до нашого часу. Найдавнішими пам'ятками є кам'яні споруди. Це храми у місті Ізюм. Найстарішою спорудою не лише містечка, а й області – Спасо-Преображенський собор, побудований в 1684 р. Собор є прикладом Слобідської архітектурної школи. У місті Ізюм збереглося ще дві пам'ятки церковного будівництва – це Вознесенський храм 1819–1826 рр. та Миколаївський храм, побудований в 1809–1823 рр.

У стилі українського бароко побудований також Покровський собор в Харкові 1689 р. Собор з трьома банями є найдавнішою будівлею міста. Він складається з двох храмів: на першому поверсі зимовий храм Хрестовоздвиженський, на другому – літній Покровський. «У об'ємо-просторовому рішенні собору відбиваються традиції української трьох частинної, трьох верхової, багатозаломної церкви» [Титар, 2003 : 39].

Покровський собор входить до комплексу Покровського чоловічого монастиря м. Харкова, в 1726 р. був заснований монастир та відкритий Харківський колегіум, а в 1729 р. Покровський собор увійшов до монастиря.

Харківський колегіум – перший навчальний заклад подібного типу в Слобожанщині. У 1768 р. в колегіумі були прибавочні класи, в яких одним із предметів навчання була архітектура. Тут навчалися майбутні місцеві архітектори. Після закінчення навчання вони проходили стажування у відомих архітекторів імперії. Серед випускників прибавочних класів і Харківським губернським архітектором був П. Ярославський, який навчався в Москві у Василя Баженова.

Збережені архітектурні споруди сьогодні є історико-культурним надбанням регіону та входять до декількох екскурсійних маршрутів. «Ревалоризація сьогодні – важливий комплекс заходів, спрямований на підвищення архітектурно-художньої цінності» [Вітченко, 2020 : 75]. Це важлива складова у дослідженні та збереганні архітектурних пам'яток України.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, слобідська архітектурна школа є унікальною і це обумовлено умовами заселення регіону, який формувався в результаті переселень мешканців з багатьох регіонів української території та з території інших держав. Джерела говорять, що оскільки більшість переселенців була з Наддніпрянської України, саме з цього регіону були запозичені взірці церковного будівництва. Ініціаторами спорудження храмів у новоутворених слободах були представники козацької старшини. Особливістю церковної архітектури Слобідської України було висотне розкриття простору, храми мали три або п'ять заломів. Усі споруди були виконані в хрестово-банному плануванні. Через те, що основний матеріал будівництва – дерево, більшість споруд не збереглася. Збережені будівлі архітектурної школи Слобожанщини XVII ст. – кам'яні храми Ізюму (1684 р.) та Харкова (1689 р.).

У другій половині XVIII ст. у церковне будівництво додається панівний тоді в Європі класичний стиль. Але він більше характерний для садибних храмів. У цей же період була заснована архітектурна освіта в Харкові, серед випускників додаткових класів Харківського колегіуму були видатні архітектори Слобожанщини.

Слобідські архітектурні школи – це складова архітектурної спадщини України. Дослідження історії формування та пам'яток цих шкіл потребує подальшого детального вивчення.

Подяка: Висловлюю щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Альбовский, Е.** (1895) *История Харьковского слободского казачьего полка*. Харьков: типография губернского правления, 218 с.
- Багалей, Д.** (1890) *Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний* (в 2 т., Т. 2). Харьков: Типография К. Счасни, 433 с.
- Багалей, Д.** (1913) *Очерки из русской истории* (в 2 т., Т. 2). Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и сыновья, 374 с.
- Багалей, Д. & Миллер, Д.** (1905) *История г. Харькова*. Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и сыновья, 568 с.
- Бірцова, О.** (2020) Слобідські ансамблі як осередки дворянської культури: музеєфікаційний аспект. *Грані: науково-теоретичний альманах*, 23 (10), 80–86. doi: 10.15421/172095
- Боплан, Г.** (1990) *Опис України*. Львів: Каменяр, 301 с.
- Вечерський, В.** (2008) Регіональні особливості архітектури бароко на Слобожанщині. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, 5, 36–52.
- Вечерський, В.** (2002) *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. Київ: НДІТІАМ-Головкивархітектура, 592 с.
- Вітченко, Д.** (2020) Ревалоризація садиби Мечникових у селі Мечнікове Харківської області як складова резервної рекреаційної території. *Містобудування та територіальне планування: наук.-техн. зб.*, 75, 72–81. doi: 10.32347/2076-815x.2020.75.72-81.
- Сумцов, Н.** (1901) *Очерки народного быта*. Харьков: Печатное дело, 57 с.
- Сумцов, М.** (1918) *Слобожани – історико-етнографічна розвідка*. Харків: Союз, 238 с.
- Таранушенко, С.** (1976) *Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України*. Київ: Будівельник, 333 с.
- Титар, В., & Титар О.** (2003) Слобожанські храми XVII століття і архітектор Іван Зарудний. *Харьковский исторический альманах*, 3, 39–42.
- Филарет.** (1857) *Историко-статистическое описание Харьковской епархии* (Отделение 3). Москва: типография В. Готье, 602 с.
- Филарет.** (1857) *Историко-статистическое описание Харьковской епархии* (Отделение 4). Харьков: типография Харьковского университета, 336 с.
- Филарет.** (1858) *Историко-статистическое описание Харьковской епархии* (Отделение 5). Харьков: типография Харьковского университета, 461 с.

Ольга Бирёва

Харьковская государственная академия культуры,
кандидат исторических наук (Украина)

Архитектурные школы Слобожанщины: условия формирования и достопримечательности

Аннотация. В статье охарактеризованы исторические и культурные факторы, которые повлияли на формирование архитектурной школы Слобожанщины, которая имела два направления: Ахтырский и Лиманский. Рассматриваются характерные черты этих направлений и памятники церковного строительства. **Целью статьи** является характеристика условий формирования архитектурных школ Слободской Украины, раскрытие особенностей и различий памятников церковного зодчества Слободской Украины. **Методология.** Для раскрытия поставленной цели в статье использован ряд методов: общенаучные и специально-исторические (системный, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и др.). **Научная новизна.** В статье проанализировано влияние исторических событий на формирование культуры региона. Указано основание, на котором сформировались архитектурные школы и охарактеризованы особенности архитектурного строительства Слободской Украины. Рассмотрены современные достопримечательности и утраченные объекты архитектурного наследия Слобожанщины. Рассмотрено значение Харьковского колледжума в сфере архитектурного образования в регионе. **Выводы.** Таким образом, Слободская архитектурная школа является составным компонентом архитектурного достояния Украины. Основываясь на украинских традициях и благодаря поддержке казацкой старшины, в Слободской Украине были построены церкви согласно канонам Слободского зодчества. Во второй половине XVIII в. в церковное строительство добавляется господствующий тогда в Европе классический стиль. Но он больше характерен для усадебных храмов. Особенностью церковной архитектуры Слободской Украины было высотное раскрытие пространства, храмы имели три или пять заломов. Все сооружения были выполнены в крестово-купольном планировании. Так как основной материал строительства – дерево, большинство

сооружений не сохранились. Древнейшие постройки архитектурной школы Слобожанщины XVII в. – каменные храмы Изюма (1684) и Харькова (1689).

Ключевые слова: архитектура, архитектурная школа, Слобожанщина, церковь

Olha Yu. Birova

Kharkiv State Academy of Culture,
PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

Architecture Schools of Slobozhanshchyna: Conditions for Formation and Monuments

Abstract. The article describes historical and cultural factors that influenced the formation of the architecture school of Slobozhanshchyna, which had two directions: Okhtyrsky and Limansky. The article deals with the characteristics of these directions and monuments of church construction. **The purpose of the article** is to characterize the conditions for the formation of architecture schools of Slobidska Ukraine, the disclosure of the features and differences in the monuments of the church architecture of Slobidska Ukraine. **Methodology.** To disclose the goal in the article, a number of methods are used: general scientific and special-historical (systemic, comparative historical, problem-chronological, etc.). **Scientific novelty.** The article analyzes the influence of historical events for the formation of culture of the region. It is indicated by the basis, which formed architectural schools and characterized features of architectural construction of Slobidska Ukraine. Considered modern monuments and lost objects of the architectural heritage of Slobozhanshchyna. The importance of the Kharkiv Collegium in the architectural education of the region is considered. **Conclusions.** Thus, the Sloboda architectural school is an integral part of the architectural property of Ukraine. Based on Ukrainian traditions and due to the support of the Cossack heads, in Slobidska Ukraine were built churches according to the canons of Slobodsky architecture. In the second half of the 18th century in church construction, the classical style was popular in Europe. But it is more characteristic of manor temples. The peculiarity of the church architecture of Sloboda Ukraine was an altitudinal disclosure of space, the temples had three parts. All buildings were executed in cross-dome planning. Due to the fact that the main construction material is a tree, most of the buildings have not been preserved. The most ancient buildings of the architecture school of Slobozhanshchyna of the 17th century there are stone temples of Izum (1684) and Kharkiv (1689).

Key words: architecture, architecture school, Slobozhanshchyna, church.

References:

- Albovskiy, E.** (1895) *Ystoryia Kharkovskoho slobodskoho kazacheho polka* [History of the Kharkov Slobodsky cossack regiment]. Kharkov: tipohrafiya hubernskoho pravleniia, 218 s. [in Russian].
- Bahalei, D.** (1890) *Materyaly dlia ystoryi kolonyzatsyy y byta Kharkovskoi y otchasty Kurskoi y Voronezhskoi hubernyi* (v 2 t., T.2) [Materials for the history of colonization and life of the Kharkov and part of the Kursk and Voronezh provinces (in 2 vols. Vol.2)]. Kharkov: Tipohrafiya K. Schasny, 433 s. [in Russian].
- Bahalei, D.** (1913) *Ocherky yz russkoi ystoryi* (v 2 t., T.2) [Essays from the Russian history (in 2 vols. Vol.2)]. Kharkov: Parovaia tipohrafiya y lytohrafiya M. Zylberbeh y synovia, 374 s. [in Russian].
- Bahalei, D. & Myller, D.** (1905) *Ystoryia h. Kharkova* [History of the city of Kharkov]. Kharkov: Parovaia tipohrafiya y lytohrafiya M. Zylberbeh y synovia, 568 s. [in Russian].
- Birova, O.** (2020) Slobidski ansambli yak osередky dvorianskoi kultury: muzeifikatsiyni aspekt [Slobodski ensembles as centers of noble culture. Museumification aspect.]. *Hrani: naukovy teoretychnyi almanakh*, 23 (10), 80–86. [in Ukrainian]. doi: 10.15421/172095.
- Boplan, H.** (1990) *Opys Ukrainy* [Description of Ukraine]. Lviv: Kameniar, 301 s. [in Russian].
- Fylaret.** (1857) *Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi* (Otdelenye 3). [Historical and statistical description of the Kharkov Diocese (Part 3)]. Moskva: tipohrafiya V. Hote, 602 s. [in Russian].
- Fylaret.** (1857) *Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi* (Otdelenye 4). [Historical and statistical description of the Kharkov Diocese (Part 4)]. Kharkov: tipohrafiya Kharkovskoho unyversyteta, 336 s. [in Russian].
- Fylaret.** (1858) *Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi* (Otdelenye 5). [Historical and statistical description of the Kharkov Diocese (Part 5)]. Kharkov: tipohrafiya Kharkovskoho unyversyteta, 461 s. [in Russian].
- Sumtsov, N.** (1901) *Ocherky narodnoho byta* [Essays of folk life]. Kharkov: Pechatnoe delo, 57 s. [in Russian].
- Sumtsov, M.** (1918) *Slobozhany – istoryko-etnohrafichna rozvidka* [Slobozhanshchina – historical-ethnographic intelligence]. Kharkiv: Soiuz, 238 s. [in Ukrainian].

- Taranushenko, S.** (1976) *Monumentalna dereviana arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy* [Monumental wooden architecture of the left bank of Ukraine]. Kyiv: Budivelnyk, 333 s. [in Ukrainian].
- Tytar, V., & Tytar O.** (2003) Slobozhanski khramy XVII stolittia i arkhitekto Ivan Zarudnyi [Slobozhansky temples XVIIth century and architect Ivan Zarudnyi]. *Kharkovskiy ystorycheskyi almanakh*, 3, 39–42. [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V.** (2008) Rehionalni osoblyvosti arkhitektury baroko na Slobozhanshchyni [Regional features of the architecture of Baroque on Slobozhanchina]. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny*, 5, 36–52. [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V.** (2002) *Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy* [Lost objects of the architectural heritage of Ukraine]. Kyiv: NDITIAM-Holovkyivarkhitektura, 592 s. [in Ukrainian].
- Vitchenko, D.** (2020) Revaloryzatsiia sadyby Mechnykovykh u seli Mechnikove Kharkivskoi oblasti yak skladova rezervnoi rekreatsiinoi terytorii [Revalorization of the manor of Mechnykovykh in the village of Mechnikove Kharkiv region as an integral part of the reserve recreational territory]. *Mistobuduvannia ta terytorialne planuvannia: nauk.-tekhn. zb.*, 75, 72–81. [in Ukrainian]. doi: 10.32347/2076-815kh.2020.75.72-81.

Статтю надіслано до редколегії 17.10.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.11.2021 р.